

Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň kökleri taryhy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar,Türkmen dili
написано kitapcy | 22 января, 2025

Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň taryhy kökleri

TÜRKMEN-FRANSUZ GATNAŞYKLARYNYŇ TARYHY KÖKLERİ

Eger tutuşlygyna alanymyzda, Türkmenistanyň taryhy ösüşiniň häzirki zaman etapyny häsiýetlendirmeli bolsa, onda ony Täzeden döreýiň zamany hökmünde, ýagny türkmen Renessansy (Täzeden döreýisi) hökmünde kesgitlemek bolar. Täzeden döreýiň zamanyň sypatlary mundan birnäçe asyr öñ ýitirilen milli döwletliliği dikeltmekde-de, milli medeniýetiň galkynyşynda-da, esasy ýeri, Gündogar bilen Günbataryň, Günorta bilen Demirgazygyň baglanychdyryjy zweno bolan Türkmenistanyň täzeden döreýisinde-de bütin aýdyňlygy bilen ýüze çykýar. Türkmenistan bolsa şonuň ýaly baglanychdyryjy zweno bolmak roluny müňlerce ýyllaryň dowamynда ýetirip geldi.

* * *

Türkmenistan Ýewropa bilen Aziýanyň çatrygynda enaýy geografik ýagdaýy eýeleýär. Şoňa görä-de, XIX asyryň ajaýyp türkmen şahyrasy Sahypjemalyň özünüň mähriban ülkesine "dünýäniň ýedi ýolunyň çatrygy" diýen takyk at berip, bu çuň manyly şahyrana obraza Türkmenistanyň tutýan aýratyn orny hakynda, dürlü ýurtlaryň özara hereketinde onuň oýnan roly, halklaryň medeniýetleriniň söhbetdeşligi hakyndaky halk düşunjelerini siňdirendigi geň-taň zat däldir.

Biz hut türkmenleriň ata-babalary bolan parfiýalylaryň Günbataryň ýurtlary bilen hem, Gündogaryň ýurtlary bilen hem diplomatiki gatnaşyklary ýola goýandygynyň taryhy faktuna çuňňur akyl ýetirmeli bolarys. Gündogary öwreniji ajaýyp alym,

akademik W.W.Bartold şunuň bilen baglanyşyklarykda şeýle belleyär:

"Parfiýalarylar biziň eýýamymyzdan öñki II asyrda açylyp, Hytaýdan Alyny Aziýa barýan kerwen ýolundan beýleki halklara garanyňda has oňat peýdalanyl bilipdirler hem-de Hytaý bilen Rim imperiýasynyň arasyndaky dellalçylaryň amatly rolunu özlerinde saklap galyp bilipdirler... Parfiýaly Mitridat II (b.e.öñki 124-87-nji ýyllar) dünýä taryhynda Uzak Gündogaryň beýik Döwleti (Hytaý) bilen hem Günbataryň dünýä möçberindäki Döwleti (Rim imperiýasy) bilen hem gatnaşyk eden ilkinji şa bolupdyr".

Şunuň esasynda gadymy döwrüň beýik transmilli magistralynyň Ýüpek ýoly hökmünde taryha giren bu ýoluň döremeginde türkmenleriň gadymy ata-babalarynyň oýnan roly täzeče görünýär. Hüt türkmenleriň ata-babalaryny bu transmilli ýoly döredijiler diýip hasap etmäge ähli esaslar bar, çünkü hüt olar Günbatar bilen Gündogaryň arasyńfa diplomatik gatnaşyklary ýola goýmakda ilkinjiler bolupdyrlar, munuň özi bolsa köptaraplaýyn ykdysady we medeni aragatnaşyklaryň emele gelmegi üçin zerur syýasy şartları döredipdir.

Hätzirki Türkmenistanyň territoriýasynda ýaşan asylky türkmen halklarynyň Ýewropa ýurtlary bilen özara gatnaşyklarynyň kökleri, şeýlelik bilen baryp gadymyýete uzalyp gidýär. Olaryň Rim bilen, Gündogar Rim imperiýasynyň mirasdary Wizantiýa bilen özara gatnaşyklary taryh ylmynda ýeterlik derejede oňat beýan edilýär. Parfiýaly ezber ussatlaryň önümleri, şol sanda ajaýyp halylar Ýewropanyň dürli regionlarynda giňden belli bolupdyr. Parfiýada öndürilen önümler, şaýy pullar Ortaýer deňziniň gyrasyndaky ýurtlarda, Gara denziň töweregindäki ýurtlarda arheologlar tarapyndan tapylypdyr, sasanidleriň şayy pullary we kümüşden ýasalan enaýy önümler Skandinawiýa çenli ýetip, gadymy zamanda we irki orta asyrlar döwründe häzirki türkmenleriň ata-babalarynyň söwda-ykdysady aragatnaşyklarynyň uly möçberlerde bolandygyna şayatlyk edýär.

Şeýle bir zat haýran galdyryár! Taryhy çeşmeleriň hemmesinde,

şol sanda onçakly uzakda bolmadyk geçmişdäki epiki eserlerde Ýewropa Frangistan-Pereñistan hökmünde görkezilýär. Özara gatnaşyklary has durnukly bolan Wizantiýa Rum-Rumystan diýlip atlandyrylýar. Franklaryň ýurdy bolan Frangistan-Fransiýa Günbatar Ýewropany aňladypdyr. Taryhçylar haýran galdyryjy bu fakty ymykly öwrenmeli bolarlar. Has Günbatar ýurdy bolan Fransiyanyň türkmenleriň arasynda tutuş Ýewropany aňladyp başlamagy tötänden däl bolsa gerek. Bu ýerde biz türkmenleriň ýurdunyň we franklaryň ýurdunyň özara gatnaşyklarynyň ırkı döwürlerden başlap belli bir derejede bolandygyny gürrüsiz görýärис. Taryhy çeşmelerde Merowingleriň frank döwletiniň kemala gelen zamanya (V-VI asyrlar) Ýakyn Gündogaryň we Orta Gündogaryň halklarynyň eden söwdasynyň ösendigini görkezýän maglumatlar bar. Sasanidler barada Türkmenistanyň Sasanidler zamanyndaky taryhy boýunça belli spesialist, professor Annageldi Gubaýewiň bize döwtalap bolup beren ýazuw çeşmelerinde franklar we Frangistan häli-şindi diýen ýaly ýatlanylýar. Mundan başga-da, bu maglumatlara görä, Apawaarktikende (házırkı Kaka etraby) Ferengi diýen ýer agzalýar. A.Gubaýewiň pikirine görä, bu ýeri frank täjirleriniň söwda edýän ýeri diýip hasap etmek bolar. Şeýlelik bilen, franklar bilen türkmenleriň ata-babalarynyň arasynda söwda gatnaşyklarynyň bolandygyny nygtar ýaly esas bar.

Munuň özi türkmenleriň epiki hekaýatlarynda-da tassyklanylýar, şol hekaýatlarda bolsa türkmenleriň ýurduna getirilen frank harytlary doğrusynda gös-göni aýdylýar. Türkmenleriň gahrymançylykly "Görogly" eposynda türkmen ýigitleri "frank täjirleri" tarapyndan getirilen "frenk mawudyndan tikilen çäkmenleri" geýipdirler diýip aýdylýar. Gözel Harmandäli hakynthaky we beýik sazanda Aşyk Aýdyňyň şägirdi Kerem hakynthaky şahyrana hekaýatlarda franklaryň ýurdundan türkmenleriň ýurduna diñe bir "frenk mawudy" getirilmek bilen çäklenilmän, ýokary "frenk" modasynyň hem getirilendigine shaýatlyk edýän zatlara duş gelýärис. Şol hekaýarlarda Kerem güzel gyzyň öňünde "frenk saçly ýaş ýigit" görnüşinde peýda bolýar. Fransiyanyň ähli zamanlarda modanyň gözbaşy

bolandygyna şek ýok, bu modanyň Gündogaryň jümmüşinde gadymy zamanlarda Türkmenistana ýetendiginiň özi bolsa hakykatdan-da haýran galdyryjy fakturdy.

Seljuklaryň Hindistandan Ortaýer deňzine çenli ýaýylip ýatan türkmen döwletiniň dowam eden zamanya frank-türkmen gatnaşyklary has ýokary derejä göterilipdir. "Kiçi Aziýanyň Seljuklar döwleti" diýen klassyk eseriň awtory, akademik W.A.Gordlewskiniň şayatlyk etmeginé görä, Seljuklaryň arasynda Gündogar medeniýeti-de, Günbatar medeniýeti-de ýaýrapdyr. Munuň şeýledigini, ähli beýleki zatlardan başga-da, türkmenleriň-seljuklaryň arasynda fransuz diliniň ýaýrandygy görkezýär. Boweliý Winsentiý (XIII asyryň ortalary) fransuzça örän oňar gepläp bilýän seljuk emirleriniň biri dogrusynda gürrüň beripdir. Orta asyr çeşmeleriniň habar bermegine görä, "franklardan düzülen otrýadlar" seljuk soltanlarynda gulluk edipdir. Özem olar ileri tutulýan gwardiýaçy bölmeleriň düzümine giripdir. Seljuklaryň soltany Alaeddin Keýkubat I-iň goşuny barada gürrüň berip, akademik W.A.Gordlewskiý şeýle yazýar:

"Soltan feodal goşuna garanyňda franklardan düzülen otrýadlaryň çydamlylygyna we mertligine has köp bil baglapdyr. Olary ekläp-saklamak gymmat düşüpdir, ýöne welin arkaýyn ýatylyp-turlupdyr".

Munuň özi Beýik Seljuklar zamanyndaky türkmenleriň franklar ýurdy bilen özara gatnaşyklarynyň diňe bir tarapydyr, özem munuň özi iň esasy tarapy bolmandyr, çünkü hemise we hemme ýerde ýeterlik derejede durnukly öydülýän söwda-ykdysady gatnaşyklar çykyş edýär.

Bu özara gatnaşyklar açgöz we zalym Teýmirleňiň weýrançylykly ýörişleri, mongollaryň basybalyjylykly ýörişleri zerarly kesilipdir, özem şol weýrançylykly ýörişler Gündogar bilen Günbataryň ysnyşykly aragatnaşyklary üçin heläkçilikli netijelere getiripdir.

Ýöne bir zat welin gyzykly. Hut Gündogar medeniýetini öwrenen fransyz alymlary türkmenleriň taryhyna, türkmenleriň gelip

çykyşynyň taryhyna degişli bolan problemalary ilkinji öwrenijiler bolupdyrlar. Yöne welin muňa XVIII asyrdan başlap diňe fransuz alymlary bu meselede dünýäde esasy orny eýeläpdirler diýip düşünmek bolmaz. Har ırki döwürde, mongollaryň çozusyndan önki döwürde hem belli bir derejede türkmenleriň durmuşyna degişli problemalar bilen gyzyklanylandyr we şonda franklar bilen türkmenleriň has ysnyşykly hyzmatdaşlygy bilen hem gyzyklanylan bolsa gerek.

Baryp XVIII asyryň ortalarynda görünüklü fransuz taryhcysy D.Erbelo Günbatar Ýewropada ilkinjileriň biri bolup, türkmenleriň gelip çykyşy hakyndaky meseläni ylmy dolanyşya girizipdir, muny alymlaryň birentegine mälîm edipdir. Türkmen etnosynyň (gelip çykyşynyň) esasynyň gadymy hindî-ýewropa halklaryndan ybarat bolandygyny ilkinji gezek aýdandygy D.Erbelonyň bitiren uly hyzmatydyr, şol gadymy hindî-ýewropa halklaryna bolsa türkmenleriň aňyrsy bolup, türküleşdirilen etno-genetiki gatlak diýmek bolar, türküleşdirmek işi bolsa türk etniki toparlarynyň Gündogardan-Altaýdan, Sibirden göçüp gelmeginiň barşynda amala aşyrylypdyr. Gündogar medeniyetini öwrenen başga bir fransuz alymy J.Degin hem türkmen halkynyň etnogenezi hakynda gyzykly pikirleri orta atypdyr. Şunda has giçki döwürlerde-de etnogenet meseleleriniň fransuz alymlarynyň ünsünden düşürilmändigini aýtman geçmek bolmaz, şol alymlaryň arasynda bolsa J.Degini, P.Pelyäni we beýlekiler agzap geçmek bolar.

Türkmenistanyň gadymy taryhy barasynda-da, orta asyrlar taryhy bilen iň täze taryh barasynda-da gözleg işlerini alyp barýan häzirki zaman fransuz alymlary türkmenleriň durmuşyny dowam etdirýärler. Iňňän uly fransuz arheology, Türkmenistana ençeme gezek gelip, özuniň türkmen kärdeşleriniň barlaglary bilen tanşyp giden professor Pol Bernar Parfiýanyň medeniyetini öwrenmäge uly goşant goşýar. Fransuz alymlarynyň Beýik Seljuklar zamanyndaky türkmenleriň taryhy, olaryň syýasy taryhy, medeniyeti we sungaty baradaky, halk şahyrana döredijiliği, türkmen poeziýasynyň klassygy Magtymgulynyň döredijiliği baradaky eserleriniň uly ähmiyeti bar. Şuňuň bilen baglansykylykda, Magtymgulynyň döredijiligini

öwrenmäge ençeme ýyllaryny bagyşlan fransuz alymy Lui Bazenin Ÿewropa alymlarynyň arasynda ilkinji bolup, Türkmenistanyň iň ýokary ylmy sylagyna – Magtymguly adyndaky Halkara baýragyna mynasyp bolandygyny kanunalaýyk diýip hasap etmek bolar.

Türkmenistan fransuz syáhatçylarynyň ünsüni mydama özüne çekipdir. 1745-nji ýylда belli kitabı çykaryjy Deliliň Kaspi deňziniň ilkinji kartasyny onuň töwereginde türkmenleriň ýaşan ýerlerini görkezmek bilen Parižde çap edendigi gyzyklydyr. Şondan bir asyr geçenden soñ, Parižde fransuz syáhatçysy Gullibef de Blokwiliň kitabı neşir edilipdir, ol Merw oazisindäki türkmenleriň arasynda on dört aýlap ýaşapdyr. 1993-nji ýylда Blokwiliň bu kitabı Myratdurdy Haşaýewiň terjime etmegi bilen türkmen dilinde çykarylypdy. XX asyryň segseninji ýyllatynda fransuz wraçy we syáhatçysy Alan de Bure sekiz ýyllap eýran türkmenleriniň arasynda ýaşap, ýaňyýakynnda özüniň türkmen dostlary hakyndaky kitabyny çykardı.

Türkmenistanyň öz garaßszlygyna eýe bolmagy we giňden açyklyk syýasatynyň ýöredilmegi, pozitiw bitaraplyk almagy we dünýäniň ähli ýurtlary bilen özara amatly hyzmatdaşlyk edilmegi netijesinde Türkmenistan bilen Fransiýanyň arasyndaky gatnaşyklary ösdürmekde täze etap başlandy. Fransiýa Türkmenistan döwletiniň garaßszlygyny ykrar eden ilkinji ýurtlaryň biri boldy, ol biziň bilen doly möçberli diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy, dünýä bileleşiginiň Türkmenistana bitarap döwlet statusyny bermegine ýardam etdi.

1993-nji ýylда Türkmenistanyň Prezidenti S.A.Nyýazowyň Fransiýa sapary iki ýurduň arasyndaky gatnaşyklaryň taryhynda täzd sahypany açyp, türkmen-fransuz gatnaşyklaryny ösdürmek üçin onuň ägirt uly ähmiýeti boldy. Fransız Respublikasynyň Prezidenti Fransua Mitteranyň 1994-nji ýylyň aprelinde Türkmenistana saparyna hakykatdan-da taryhy sapar diýip aýtmak bolar, çünkü şol saparyň barşynda iki ýurduň uzak möhletli hyzmatdaşlygynyň düýbi tutuldy, şol hyzmatdaşlygyň esasy ugurlary kesgitlenildi. Hüt şonda Türkmenistan bilen Fransuz Respublikasynyň arasynda dostluk, hyzmatdaşlyk hakyndaky Şertnama, inwestisiýalary özara höweslendirmek hakyndaky Ylalaşyga we başga-da birentek dokumentlere gol çekildi. Bu

dokumentler netijesinde iň uly fransuz firmalary Türkmenistanda özleriniň işini ýaýbaňlandyrdylar. Şol firmalaryň arasynda biziň ýurdumyzda birnäçe obýekti bina eden "Buig" firmasy, Aşgabatda Saparmyrat Nyýazow adyndaky halkara aeroportyny howa transportyny dolandyrmak baradaky iň täze sistema bilen enjamlaşdyrylan "Tompson" firmasy, Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän modernizasiýalaşdymak baradaky möhüm kontrakta gol çeken "Teknip" firmasy we başga birnäçe firmalar bar.

Türkmen-fransuz gatnaşyklary gumanitar sferada hil taýdan täze derejä çykdy. Fransuz arheologlary Türkmenistanda özleriniň ylmy barlaglaryny güýçlendirdiler, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň gündogary öwreniş fakultetiniň we Fransiýanyň Milli ylmy barlaglar merkeziniň, Sorbonna uniwersitetiniň arheologlarynyň hyzmatdaşlyk hakynda şertnama baglaşmagyny kanagatlanmak bilen belläp geçmek bolar. 1996-njy ýylda fransuz alymy Serž Kleziň baştutanlygyndaky bilelikdäki arheologij ekspedisiýa Günorta Türkmenistanyň bürünc asyrdaky ýadygärliklerinde öz işini ýaýbaňlandyrdy.

Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda fransuz diliniň okadylyşyjy gowulandyrmak baradaky programma uly ähmiýete eýedir. Şunda fransuz diliniň dünýä dilleriniň biridigini, häzirki wagtda 250 milliondan gowrak adamyň şol dilde gepleýändigini, BMG-nyň we beýleki halkara guramalarynyň dilidigini bellemän geçmek bolmaz. Aşgabatda D.Azady adyndaky Milli dünýä dilleri institutynda fransuz dili bölümü açyldy, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde hem fransuz dili okadylýar, fransuz dilini öwrenýän talyplar stažirowka geçmek üçin Fransiýa gitmäge mümkünçilik aldylar.

Türkmenistanyň we Fransiýanyň kinematografiýaçylary ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýärler. 1995-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistanda fransuz kinosynyň festiwaly geçdi. Öz nobatynda, türkmen kinematografiýaçylary Fransiýada geçen konofestiwallara gatnaşdylar. Fransuz kinematografiýaçylarynyň kömek bermegi bilen Parižde özleriniň aňyrsyny Kyýat handan alyp gaýdýan Ýomudskileriň neberesinden bolan Nika we Nazar Ýomudskileriň durmuşyna bagışlanan sýužetler "Şejere" filmi

үçin surata düşürildi.

1996-nyjy ýylда çagalaryň döredijilige bagışlanylan "Meksente Lýekol" festiwalynda Türkmenistandan "Şatlyk" çagalar ansamby gatnaşdy.

Türkmenistanda Fransiya Ýewropa kontingentindäki esasy partnýorlaryň biri hökmünde garalýar. Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň, türkmenler üçin Günbatar Ýewropany aňladan ýurt bilen hyzmatdaşlyk etmegin köp asyrlyk taryhy bar, şonuň ýaly-da taryhy däpleri bar. Frangistan-Fransiya türkmenler üçin mydama eziz bolupdy. Türkmenistanda beýik fransuz medeniýetine, diline bolan höwrs ägirt uly bolupdy, iki ýurduň öñe gitmeginiň we rowaçlanmagynyň haky üçin netijeli we köptaraplaýyn gepleşikleri ýola goýmaga mydama çalşylypdy.

Marat DURDYÝEW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

Taryhy makalalar